

ÁDÁM ETA

ISMERETLEN MAGYAR NYELVŰ REGÉNY A HAZAI FELVILÁGOSODÁS KORÁBÓL

A magyar felvilágosodás fél évszázadra terjedő irodalmi termésében Dugonics *Etelka* és Kármán *Fanny hagyományai* című alkotásain kívül nem ismerünk olyan művet, amely az eredetiség jelentésében is par excellence képviselhetné a magyar regény műfaját. Ebben az időszakban több mint 300 nagyobb terjedelmű, magyar nyelvű elbeszélő szépprózai alkotás keletkezését tartja számon az irodalomtörténet,* szinte kivétel nélkül az idegen irodalmak ösztönző, örökletes hatása alatt készült regénykezdeményeket, amelyek nem állják ki az összehasonlítást az egykorú nyugati irodalom jó átlagával. Mégis értékes emlékünk minden dokumentum, amely az ekkor már tudatos program alapján szervezkedő nemzeti irodalmi élet vajdásáról tanúskodik, s már kezdetlegességében is tükrözi azt a szellemi atmoszférát, amelyben az igényes magyar széppróza sarjadni kezdett, rövid idő alatt értő olvasóközönséget toborozva a későbbi értékes művek befogadására. A mindig izgalmas cselekményű, formájukban már nemcsak az elit közönségre apelláló, hanem a tömegizléshez is alkalmazkodó románok gyorsuló ütemben hódítanak híveket az irodalom számára, s a fellendülő érdeklődés tette serkenti az alkotókat az olvasói igény kielégítésére. Felbuzog az irodalmár-ambíció egy sereg jószándékú dilettánsban és olyan emberekben is, akik nem akartak egyebet, mint megosztani kedvenc idegen olvasmány-

*Vö.: György Lajos: *A magyar regény előzményei*

élményüket környezetükkel, olykor nem is tehetségtelenül kísérletezve anekdotázó, mulattató kedvük írói megörökítésével. Persze, nem könnyű vállalkozás leveleket tépni az irodalmi dicsőség babérkoszorújáról: meg kell tanulni az elbeszélőtechnikát, a szerkesztést s az elmaradott viszonyok között mégiscsak modernizálódó élet új jelenségeinek, fogalmainak kifejezésére alkalmas nyelvi eszközöket öntevékenyen kell kimunkálni. Legalkalmasabb módszer ehhez a fordítás, amellyel az új prózai műfaj hazai talajba ültetődik. A „fordítás” természetesen mást jelent e korban, mint mostanság: a szerzők meglehetősen szabadon kezelik az anyagot, a nekik nem tetsző részeket elhagyják, saját ötleteikkel megtoldják, s a szöveg-hűséget illetően valódi tolmácsolásról nemigen, sokkal inkább „magyarításról” beszélhetünk. Ezek az írói ujjgyakorlatok persze többnyire nem produkálnak épületes műelvezetet, ám ki tagadhatná, hogy ilyen tréning nélkül nem jöhet létre valódi művészi teljesítmény?

A fordításokkal is beáramlik szellemi életünkbe a felvilágosodás eszmevilága, amely már kritikusan szemléli a társadalmi viszonyokat, az államberendezkedést, a feudális intézményeket és a ráció nevében síkraszáll a tudatlanság, maradiság, szociális igazságtalanság ellen. Mindez persze alacsonyabb szinten, korlátozottabban érvényesül a románokban a lírához képest, ahol a kor napirendjén szereplő társadalmi problematika a legjobb művekben már markánsan megfogalmazódik.

Elsőrendű szerepe volt a hazai románirodalomnak a nemzeti nyelv kiművelésében, ami – közhely ma már – önmaga jelentőségén túlmutató társadalmi-politikai program volt e korban. Az írók tudatosan vállalják a feladatot: a naiv-érzelmes szerelmi történetek, fantasztikus kaland- és lovaghistóriák gyakran, az író szándéka szerint elsősorban az elbeszélőművészet nyelvi, formai, technikai kiművelését szolgálják, akár a tartalmi-művészi szempontok rovására is. Mindazonáltal ez az elbeszélő irodalom betöltötte feladatát: e többnyire elfeledett, csak bibliográfiákban számon tartott művek taposták ki az utat,

amelyen néhány évtized múltán Jósika, majd Eötvös művészete a kiművelt magyar nyelv teljes eszköztárával felvonulhatott.

*

Felbukkant egy kötet, amely mind tartalmával, mind művészi megformálásával magán viseli mindazokat a kritériumokat, amelyekkel jelentősége Dugonics és Kármán műve mellé állítható, s bár eredete még nem tisztázott, akkor is kiemelkedik a hazai románirodalomban, ha fény derülne esetleges idegen ihletforrására, amely a magyar átdolgozás alapja lehetett. Eddig semmiféle magyar szakmunkában, a használatos bibliográfiákban nem találtam nyomát e kötetnek, – nem említi a legismertebb, legteljesebb György Lajos-féle ismertetés sem. A regényre az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárának korábbi vezetője, Dr. Csapodi Csabáné hívta fel a figyelmet. A negyedréteg alakú, masszív borítású kézírásos kötetet 1961-ben vásárolta a könyvtár egy magánszemélytől. Nem adtak felvilágosítást az eladóról, de biztosítottak, hogy személye semmiféle támpontot nem nyújt a mű eredetének felderítéséhez. Az ismeretlen szerző kilétére a kötetben semmi sem utal. Mindössze annyit állapítottak meg, hogy az írás nem származik 1790–1830 között működött, ismert személytől, de kétségtelenül ebben az időben keletkezett, nyomtatásban még nem jelent meg s valószínűleg tisztázott szerzői kézirat, de nem kizárt, hogy másolat. Címlapja nincsen, csupán a rövid előszó – *Elöl Járó Levele a Szerzőnek* – utal arra, hogy írója milyen titulust szánt művének:

„Mindvégig a'vala kívánságom, hogy az elől járó beszédekkel elmellőzhessenem, mert az én vélekedésem szerént nem a szerzőnek kellene a maga munkája mellett beszélni, hanem a Munkának a Szerző mellett, most azonban szükségesnek találok ezeket előre bocsájtani.

Ezen Titulusból: *Német Máté Koma* sokan az én olvasóim közül azon gondolatra vetemedhetnének, hogy a jelen való Román az Orphoxiától (? – ÁE) olly igen legyaláztatott Compère Mathiennek Példá-

zattyá vagy talán éppen lefordítása légyen. Kéntelen vagyok tehát az Olvasót arrul bizonyossá tenni, hogy az én Német Máté Komám az első betűtől fogva az utolsóig saját találmányomnak szüleménye és hogy ennek (a Német kivévén) legkisebb hasonlatossága se légyen a *Francia Mátéval*.

Minek függesztettem mindazonáltal az én románom eléibe ezen Titulust, ennek ugyan meg vallom nem tudnám elegendő fundamentumát adni ha tsak azt nem hogy ez éppen azon okbul történt a'mellyből *Voltér az Optimismusról* szolló remekjét *Kandidénak* és (olvashatatlan szó – ÁE) a magáját Faustinneke nevezte, Tudni illik *mivel nékiek és nekem úgy tetszett*.

Végre úgy gondolom, hogy a tudósabb olvasónak (főképp a románokban) nem igen szükséges a Tituluson felakadni és hogy éppen olly helytelen dolog légyen egy autort ezen pontban kérdőre vonni, mint egy apától annak okát tudakozni miért kereszteltette a maga gyermekét *Máténak* és nem *Gáspárnak*.

A kiemelések a szerző által aláhúzással jelzett nyomatékosítások. A könyvtár az előszó utalása szerint „Német Máté Koma” címmel katalogizálta a kötetet. (Jelzet: Quart. Hung. 4094)

Az előszó több szempontból figyelemre méltó. A kor gyakorlatában az „előjáró levél” fontos, egyáltalán nem „mellőzhető” kellék volt, akárcsak a terpeszkedő címmegjelölés: egyéb propaganda hiányában az írók ily módon toboroznak olvasót, nagy bőbeszédűséggel irányítva a figyelmet a várhatóan érdekesítő tartalomra, mindenféle jó mulatsággal, „szívképző” tanulással kecsegtetve a közönséget. A mi szerzőnk azonban megveti az ilyen önreklámot s még azt sem tartja szükségesnek, hogy valami módon utaljon a tartalomra, írói szándékára. Ehhez a címadás sem ad eligazítást; sőt, félrevezető: a regényben nincsen szó semmiféle „Német Mátéről,” még kevésbé olyan motívumról, amely a kedélyes-familiáris „koma” kifejezést indokolhatná. A furcsa szerzői „magyarázatból” azt gyanítom, hogy ravasz léprecsalásról van szó: a „szép olvasónék” valami ártalmatlan, mulatságos históriát sejtettek a cím mögött, amely így alkalmas lehetett a cenzúra félrevezetésére

is, s erre – mint kiderül – nagy szükség volt. Annál erélyesebben védi az író a maga „saját találmányát”, határozottan elhárítva minden gyanút amely arra „vetemedhetne”, hogy műve utánczat vagy fordítás. E szerzői öntudat is szokatlan a korban, amelyben az alkotók nem ennyire finnyásak az írói magántulajdon védelmében: többnyire kertelés nélkül megmondják, hogy milyen minta szerint dolgoztak, művük milyen idegen könyv „példázata” vagy magyar „ábrázolata”, máskor szükségtelennek érzik a magyarázatot művük eredetéről. Itt említendő, hogy az előszóban jelzett francia könyv minden bizonnyal Du Laurens abbénak, a fulmináns antiklerikális írásairól híres, sőt hírhedt szerzetesnek *Le compère Mathieu ou les bigarrures de l'esprit* (Mátyás koma avagy a szellem zagyvaságai) című, 1766-ban megjelent regénye. Nem érdektelen adat, hogy ez a szerző, akinek botrányos írásai miatt még a jezsuitákat elüldözött hazájából is menekülnie kellett, nálunk egyáltalán közkézen foroghatott.* Ez a könyv az utazókalandtémával, néhány cselekménymotívumával ötleteket sugallhatott a magyar nyelvű regényhez, egyébként azonban a szerző állításának megfelelően a két mű nem azonosítható.

A szépen kalligrafált 168 oldalas kötet többszöri elolvasása után úgy találtam, hogy az egész 1830-at megelőző magyar nyelvű prózairodalom egyik jelentős produkciójáról van szó. A regény két részre – az első 75, a második 38 fejezetre, „czik-kelyre” – tagozódik. A téma az Európa-szerte közkedvelt – de Nyugaton ekkor már kissé elavult – utazókalandok típusába tartozik, ami nálunk még jó eszköz az ismeretterjesztő felvilágosításra, világnézeti, társadalomkritikai mondanivaló közvetítésére.

*Du Laurens könyvének több kiadása is fellelhető az Országos Széchényi, illetve az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, utóbbi helyen német és latin nyelvű fordításban is. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című, bőséges forrásanyagot felsoroló műve ezt a francia könyvet nem említi.

A cselekmény: egy déltengeri szigetlakó bennszülött, hittérítője áldozataként kiszakad eredeti környezetéből, bekalandozza Európa országait, megismeri a civilizációt, különböző társadalmi rendszereket, a kereszténységet, a tapasztaltaktól teljesen kiábrándul és sok szenvedés után elpusztul.

Megkísérlem érzékeltetni, hogy ez az eredetinek nem mondható téma a kor magyar irodalmában egyedülálló teljességre-töréssel, páratlan művészi színvonalon hordozza a felvilágosodás eszmevilágát.

*

Megismerkedünk a „szerentsés szigettel”, amely valahol a déli tengereken elégedett emberek lakhelye: bőkezű természet táplálja egyszerű gyermekeit, akik „semmi köntöst nem viselnek, tsupán az ártatlanságnak köntösit”, nincsenek betegségek, ellenségtől a zátonyos tenger védi őket, önző tulajdonszerzési vágy nem zavarja az emberi kapcsolatokat, mesterségesen kiagyalt szabályok se akadályozzák, hogy egészséges ösztöneik, „szívük kívánsága” szerint éljenek.

1787-ben e sziget mellett elsüllyedt egy spanyol hajó. Korábban mások is jártak erre, hogy e szigeteket „a legkeresztényebb és a legkatolikusabb Felségek nevében hatalmok alá hajthassák”. Az író éles szavakkal kel ki a gyarmatosítás ellen: „... minő igazságok lett légyen ez Hatalmasságoknak ollyatén szigetek elfoglalására, mellyeket az egek a széles tengerek által meg akarták az Európai Despotismustól kimélleni? ...” A spanyol hajó is azzal a szándékkal érkezett, hogy ha lehetséges, „... a jó szívű insulánusoknak (állandó szóhasználat a bennszülöttek megjelölésére – ÁE) az ő arany- és ezüst bányáikért a hitnek világát” adja cserébe. Természetes hát, hogy minden gyarmatosító hajón hittérítő is van. Egyedül ő menekült meg a szerencsétlenségből, mert a bennszülöttek kihalásszák. A spanyol dominikánus szerzetes, Diego (más helyen: Domingo) óriási hasa a szerző állandó csúfolódásának tárgya, a bennszülöttek is megcsodálják,

„... mivel azok nem tsak hogy sose láttak európai lakost, de a vastag tüneményt laktahelyében is a természet játékának lehetett volna tartani, mivel a magassága négy lábnyi lévén, szint'annyi lábú volt az ő hasának kiterjedése”. A szigetlakók jószívűen fogadják a jövevényt, aki igen jámbor lélek: „... nem tartozott azon képmutató papok közzé, a Kik titkon azon istenséget ki gunyolják, a'mellynek a Világ szeme előtt szolgálni látszatnak” ,

– őszintén hisz vallása üdvözítő voltában. Valóságos stratégiát dolgoz ki a bennszülöttek megtérítésére. Korábbi útjairól ismeri a helyi nevet, így már az első reggelen ékes szózatot intéz a patakban fürdőző pucér emberekhez a meztelenség illetlenségéről s ami a legmegbotránkoztatóbb: a szerelem teljesen szabad megnyilatkozásainak kárhozatos voltáról. A bennszülöttek nem értik a jövevény kifogásait, képtelenek felfogni, miért kellene szégyenkezve rejtegetni az emberi testet, s a szerelem gyakorlásához miért kellene egy másik ember áldását, jóváhagyását kérni. A papnak cseles ötlete támad, a nőket próbálja megnyerni az új hitnek: reverendája zsebében megmaradt, színes szalagra fűzött „csodatevő” szentelt érmecskével, „skapuláréval” csábítja őket, de csak annak ad, aki az általa készített hánckötényeket is hajlandó maga elé kötni. A nőkben egyszeriben feléled a hiúság, irigység addig nem ismert ördöge: a mütyür elfogyott, sok nőnek nem jutott, s a sziget legszebb lánya, aki addig csupán szíve hajlandóságát követte a szerelemben, most „vizontszolgálatként” a csillogó nyakék megszerzését kívánja szerelmesétől. A fiatalember már csak rablással tudna eleget tenni, de a károsult nő partnere megakadályozza: összeverekednek, a második férfi holtan összeroskad. A botrány után a vének azonnal intézkednek: a bajkeverő papot s a gyilkos férfit csónakba ültetik, ellátják étellel-itallal s útnak indítják őket a tengerekre.

Hosszú hányódás után – miközben a páter megtéríti a tanulóknak, jóhiszemű bennszülöttet és saját védőszentjéről ugyancsak Diegonak (más helyen: Domingo) keresztel –, Batávia az első állomás, ahol a civilizáció bemutatkozik a

fiatalembernek egy holland gyarmati tisztviselő feleségének személyében. Az asszony szemet vet a jóképű férfira, gátlástalanul felkínálkozik, de mikor hősünk őszintén megmondja, hogy nem szeretheti, mert öreg és csúnya, a dühös néember erőszakoskodással rágalmazza és szolgálival elvereti a csodálkozó Diegót. Máskor szép fiatal nő kacérkodik vele, ám amint készséggel elfogadná a felajánlott szerelmet, megjelenik a férj s ismét csak elverik rajta a port. Diego tűnődhet a keresztény nők észjárásán, akik hol azért veretik meg, mert visszautasítja, hol azért, mert elfogadja szerelmüket. A pap oktatja védencét a jó erkölcsökre, de annak a „szép dámák” iránti, sok viszontagságba sodró gyöngéje az egész történeten át megmarad.

Útban Európa felé, kalózkodók kezébe kerülnek, akik rabszolgának adják el őket. A kövér papot bohócként működtetik, Diegót embertelenül dolgoztatják. Rabszolgatársa egy gazdag angol is, akinek a fiatalember segít a nehéz munkában. A mogorva „brittus” hálából, szabadulása után Diegót is kiváltja, a páterért a spanyol rendház fizet váltságdíjat, tovább indulnak a „legkatolikusabb” király országába. Spanyol földre érve, a pap örömeiben a sárga földig leissza magát, Diego felfedező útra indul s figyelmes lesz egy férfival sétálgató „nagy szemű spanyolnéra”, aki kihívó pillantásokat lövell felé. Diego most óvatos, de a férfi készséggel felajánlja, hogy elkíséri őt a hölgy lakására. Diego örvendezik ezen a „felebaráti szereteten”, kellemes éjszakát tölt a „spanyolnéval”, akinek reggelre kelve hült helyét leli s vele tűnt pénztárcája is. De nem ütközik meg emiatt; fogalma sincs a pénz értékéről s hogy a szerelem áru is lehet, a kijózanodott pap azonban bosszús: alig maradt pénzük a továbbutazáshoz. Hisz semmiség ez – véli Diego – a kereszténység országában bárki bizonnal szívesen segít. Némi kérdészködés után beállít egy uzsoráshoz, s csodálkozik, hogy az biztosítékokat kér a kölcsön visszafizetésére, nagyobb összegről, mint amennyit adna. Végül kidobják az értetlenkedő ügyfelet, aki így a „spanyolné” felkeresésére indul, hogy pénzből visszaszerezzen egy keveset. A nő éppen éjszakai keresményét

költi a boltban, s hallva Diego kérését, botrányt csap a „szemtelen gyanúsítás” miatt: hősünk csak ügyel-bajjal menekül a strázsák kezéből. A pap mostmár keményen oktatja Diegót: igaz, hogy a keresztény hit könyörületet ír elő, ám önmagát senki nem tartja „javakban bővelkedőnek”, ezért ne remélje, hogy a gazdagok segítenek, ha bajba jut. Diego kissé csalódik, hiszen a pap eddig nem ezt tanította: „... ha egyrészről bőség, másrészről szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és minden testvéri szeretetnek . . .”, a pap elüti a dolgot: „... ezen egyenlőség . . . inkább az örökké tartandó, mintsem evilági életre terjedne ki . . .”

„Diegónak a kereszténységről való jó vélekedése ismét egy kis tsonkulást szenvedett,” midőn egy öreg koldus elbeszéli, hogy karját a háborúban veszítette el. Döbenten hallja, hogy az öreg egykor zsoldoskatonaként, fizetség fejében harcolt egy másik keresztény ország fiai ellen. „Úgy te nagy gazember vagy és meg is érdemled sorsodat,” a pap beleizzad a magyarázatba, miszerint ez nem gyilkosság, hanem hazafias, vitézi tett.

Madridban tombol az inkvizíció, de hősünk egyelőre nyugodtan él pártfogója mellett a kolostorban. De a pap meghal, „úgy elhízott a tétlenségtől és a sok evéstől-ivástól, hogy már járni se tudott”, s Diegónak van oka, hogy elsírassa: az inkvizíció bírója, a rendfőnök most arra kényszeríti, hogy ő legyen az ítélszék vallató kínzó mestere. Diego irtózik a feladattól, és a parancsmegtagadások miatt éhezéssel, börtönnel kell lakolnia. Betelik a mérték, midőn térdre esve könyörög egy ártatlan öregember megmentéséért: a szentatyák nagy irgalmasságot vélnek gyakorolni, hogy kínhalál helyett csupán száműzetéssel büntetik az eretnekek „cinkosát”.

Meggyötört állapotban egy francia kereskedő, „módi árus” útítársául szegődik, aki hazájába igyekezve, új lehetőségeket csillant meg: magával viszi őt a „legsabadabb, legerentesebb országba”, ahol már nincs hatalma a papoknak, ahol „újdonat-új constitúción dolgozunk, melly mustrája fog lenni minden constitúcióknak”. A határon túl Diego is lelkesen kiáltozza a

„Vive la Nation, vive la Liberté!” jelszavát, hiszen ő is híve a szabadságnak. Gyakran találkoznak felgyújtott kastélyok körül garázdálkodó csöcselékekkel – Diego majdnem pórul jár, mikor tüzet akar oltani –, gyülevész csoportok lándzsahegyre tűzött, véres arisztokratafejeket hurcolnak diadalmasan, s a fiatal-ember egyre megszeppentebben szemléli a szabadság hazáját. Az emberek munka nélkül ögyelegnek, mert a gazdagok elmenekültek, nincsen megrendelés, kereseti lehetőség. Növeli gyanakvását, hogy Párizs előtt meg kell válnia útítársától: annak nem szabad bevinnie Angliából hozott portékáját a szabadság fővárosába.

Párizsban báméskodva, hősünket először is egy kerítőnő környékezi meg, akinek ócska lebuájában egy leányzó segít elverni kevéske megmaradt pénzét. Bajba jut hiányos nyelvtudása miatt: ha kérdezik, arisztokrata- vagy demokratabarát-e, a két szót felcseréli, emiatt majdnem azt a nagy gorombaságot követik el rajta, hogy lámpavasra húzzák. Régi ismerőssel, egy spanyolországi utazása során megkedvelt lánnyal találkozik. A hajdan oly szende, „románkedvelő platonikusné” nagy változáson ment át: mint egy „cikkelyben” elbeszéli, elcsábították, elhagyták, s azóta a „szűkölködés és a kétségbeesés egy felette antiplatonikus életmódra vezérlette őtet”, arisztokrata barátok után most a „patriótai hazafiak”, ez idő szerint egy „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” kitartottja. Mostmár nem „platonikus” módon látja vendégül Diegót, amíg csak ama „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” tetten nem éri őket, s Diegónak menekülnie kell. De más baj is van: a találkozás emlékeként „a kemény hideg-
lelés ágyba csapta őtet”, ispotályban tölt hónapokat s kezelését az orvosok „... szerentsés curának állították, mivel tsak a jobbik fülit veszítette el” a betegség következtében.

Az elkeseredett fiatalember mégis egyetlen ismerőse felkérésére indul, de a házban már csak a nő inasát találja, aki látva Diego nyomorúságát, pénzszerzési lehetőséget ajánl: bemutatja egy úrnak, s az elmagyarázza, hogy bizonyos időpontban, bizonyos helyen többekkel együtt azt kell kiáltoznia: „Vive la

Roi!” Diego nem sejti, hogy ellenforradalmi összeesküvésbe keveredett, ám a megbeszélte helyen éppen kivégzésre készülődnek: az összeesküvést leleplezték, a guillotine alatt éppen az az ember áll, akitől pénzt kapott. Odarohanna, hogy megmentse, de a tömeg haragja most a vélt cinkos ellen fordul s ezúttal ténylegesen lámpavasra húzzák.

A továbbiakban kiderül, hogy az éppen arra lézengő egykori angol rabszolgatárs felismerte a lámpavason csüngő Diegót, jó pénzért megvásárolta a „holttestet” a leglármásabb „hálaruló asszonytól”, s így hősünk, a haláltól megmenekülve, talán egy „igazibb szabadság” országában folytathatja életét. Angliában partot érve, nyomban álarcos rablók fosztják ki őket, amely fölött a flegma angol hidegvérrel napirendre tér. „Hát ti még a napvilágért is fizettek?” – ámul a civilizáció újabb jelenségén emberünk, látva, hogy a házakon sok ablakot befalaznak: így kevesebb az adó. Az éjszakai mulató vad orgiáján ismét gáláns idillt él át hősünk, s megint kellemetlen következményekkel: megbetegszik, a másik fülével fizet az angol hölgy szerelméért, bár alig hiszi az orvosnak, hogy „emiatt már egy olasz márkai a füleit, egy parlamenti tag az orrát, három német a fogait veszítette . . .”

Barátjától meg kell válnia, az angol hadi szolgálatra vonul, mint Diego megbotránkozva hallja: most alkalmas az idő Spanyolország megtámadására. Az angoltól kapott csekk beváltását gyanútlanul egy idegenre bízta, aki azonban a pénzzel nem jelentkezik. Erőszakkal visszaszerzi ugyan a „banknotát”, de rablóként lefogják, bíróság elé hurcolják, s minthogy ő volt az, akit erőszakoskodáson tetten értek, a „törvénynek betű szerént való magyarázattya” alapján el kell ítélniök, mert nem bizonyítható, hogy eredetileg övé volt a csekk. Közbenjárásra még megmenekül a börtöntől, de már torkig van az „igazibb britt szabadsággal” is. Katonatorozók kezébe kerül, akik több csavargóval együtt behajózzák. Angol barátja ismét megmenti, s az első kikötőben kiszállva, Németalföldre érkezik. Itt éppen népzendülés van, a szembenálló felek a magát igazolni nem

tudó idegent kémnek nézik, megkínózzák, véletlen vámszabálytalanság miatt bebörtönzik stb. Elkecserevedve, végképp reményét veszelve öngyilkosságra készül, de az utolsó pillanatban ismerős hang rántja vissza a halálból: az öreg spanyolra ismer, akit egykor megmentett az inkvizíciótól, – s ezzel véget ér a regény első része.

A második rész elején hősünket nyugodt, békés állapotban találjuk. Eldugott völgyben gazdálkodnak az öreg spanyollal, aki hajdani főúr, s a művelt öreg tanítgatja Diegót, megosztja vele tapasztalatait:

Diego: „valamint csak nékem eddig a ti világotoknak történeteiről beszéllettél, az nem egyébből álló, hanem . . . kegyetlen és igazságtalan tselekedetekből, melyek gyalázattá válnak az emberiségnek. Én a ti . . . úgynevezett bajnokaitokért egy kokusz diót se adnék és azon betsületes Pásztori ember a 'ki amott a maga teheneit legelteti . . . sokkal betesebb mint azon királyok a 'kik a népet szorongatják . . .”

A spanyol arról beszél, hogy a világ fejlődik, az uralkodók és kormányzatok felvilágosodottabbak, kezdik tisztelni „az ember Jussoknak felserkentett érzéseit”. A francia forradalmat ebből a szempontból bírálja:

„Az ő új constitútiójukban semmi nyomát nem lehet a megvilágosodásnak találni . . . az emberi közös társaságban . . . ha az egyenlőségnek helye lehetne, . . . az igazi megvilágosodás már a pénz is, mely voltképpen oka az emberek között található nagy különbségeknek, mindek között egyenlően felosztotta volna. Mit nyernek a francziák azáltal, ha az orleansi herczeg csak éppen úgy mint az ő vargája, Filep úrnak szállítatik, de mégis olly nagy jövedelmei maradnak, hogy azokból sokezer vargák élhetnének? . . .”

Hasonló beszélgetések közepette, Diegónak „botránkozató gondolattjai vannak a szerelemről”: megházasodik, egy ideig boldogan él Lousieval, a szép „szásznéval”, miután az öreg spanyol halálával annak csekély vagyonát is megörökölte. Idegen vándor – „természetkutató” – vetődik feléjük, vendég-

szeretően ápolják a sebesült embert, akivel egy napon in flagranti éri feleségét Diego. Lelkében megsebezve, szemrehányás nélkül magukra hagyja őket. Újabb vándorútján ismét találkozik angol barátjával, aki hallván Diego beszámolóját, keserű monológban foglalja össze véleményét:

„Az ember egy utálatos teremtmény . . . a természet az oktalan állatokból a leghibásabb részeket szedte össze, hogy azokból ezen rettentő csudát művelhesse . . . A természet bolonddá akarta tenni, midőn belé öntötte a szabadságra törekedő ösztönt s mégse adott annyi tehetséget, hogy ezen szabadsággal élhessen . . .”

Itália, a szent város, Róma felé veszik útjukat, ahol talán „a felebaráti szeretet jobb karban találtatik mint egyebütt”, de e tájon is sok alkalom nyílik az emberi nyomorúság tapasztalására. Sok a koldus és a pap, „nagy bizonyága egy rossz kormányzás módjának”, szemfényvesztő népszórakoztatással butítják a nyomorgó tömeget.

„. . . Az olly törvény, a'melly tilalmazza, hogy egy tartománynak belső alkotmányáról senkinek ne légyen szabad a maga vélekedését kinyilatkoztatni, nem tsak kegyetlen megsértése a vélünk született emberi jussoknak, sőt félelmet is gerjeszt mibennünk, a félelem pedig belső gyengeség jele . . .”

– szögezi le az angol, aki kissé ittasan az egyik fogadóban érdekes beszélgetést folytat az összeverődött társasággal:

„. . . A francziák majma a világ: – mondja egy kóbor szerzetes – mindenütt revolúció . . . olyan emberek, a'kik a szabadságot szomjúhozzák, s egy despota helyett ezerkétszázat választanak magoknak . . .” „. . . Ezen példa (a revolúció – AE) . . . rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre való nézvést, mint minden egyéb erőszakos eszközök . . . számkivettetés és inquisitio . . .”

– így a társaság másik tagja. A felvilágosult filozófusokat, „Voltért,” Rousseaut hibáztatja a társaság a „revolutionális szellem” terjedéséért

„Hibás vélekedés!” – replikázik az angol. – „A vakbuzgóság szülte a jelen való hitetlenséget! Az elnyomatott emberi elme kezdi a maga jussait oltalmazni... A nép... látta már, melly csúfosan vonszoltattott a babonáságnak pórázán... (de)... ahelyett, hogy okos keresztények váltak volna belőlük, egy ugrást tettek a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe...”

Siennában a javíthatatlan Diego ismét szerelmi kalandba keveredik régi párizsi ismerősével, ismét pórul jár, menekülnie kell a hazatérő férj elől, a gyanús alakot az éjszakai rendőrrjárőr fogságra veti, miközben az angol folytatja útját. Kiszabadulva barátja után ered Diego, ám alig találkoznak, az angolt orvul legyilkolja egy bandita. A gyilkos a templomba menekül az őt üldöző Diego elől, aki mit se törődve azzal, hogy ott éppen mise folyik, a gyilkosra ront, de botrány támad, az istenfélő tömeg és a pápai katonák leszerelik emberünket. Olyan személy, aki templomgyalázó, passzusa nincsen, fülei hiányoznak, verekszik a katonákkal, csakis gonosztevő lehet: megkorbácsolják, fogházra vetik. „... Ó, Diego, Diego, melly nagyon megsaltál engemet!” – jajdul kétségbeesetten Diego, keseregve hajdani boldog életének elvesztén. Csekély elégtétel, hogy a börtönben találkozik felesége csábítójával, akit sok irdatlan gazzattéért gályarabságra ítétek.

A civilizációból kiábrándult, testileg-lelkileg tönkrement fiatalember végképp öngyilkosságra szánja magát, de váratlanul egy nyomorult zarándokban felismeri hűtlen feleségét, aki csábítójától kifosztva, halálos betegen, bűnbánóan, férje felkeresésére indult. Diego mindent feledve, megbocsátón még egy utolsó erőfeszítést tesz, hogy újra kezdjék az életet, de már késő: az asszony az első éjszakán meghal, s a rengeteg megpróbáltatásban kimerült Diegónak ez megadja a kegyelemdőfést: szerettének holtteste fölött az ő szíve is meghasad.

*

Talán a vázlatos ismertetésből is sejthető, hogy a bemutatott regény tartalmával, mondanivalójával, stílusával és a fel dolgozás módjával egyaránt kiemelkedő produkció a korszak magyar románirodalmában.

Legszembetűnőbb éles antiklerikalizmusa: a hangvétel merészsége a francia felvilágosodás hasonló szellemű alkotásait is szinte túlszárnyalja. A szerző a katolikus egyházat valósággal ördögi mechanizmusként ábrázolja, felelőssé teszi a tömegek tudatlanságáért, a zsarnokság szentesítéséért s még az egyes emberekben kifejlődő rossz hajlamokért is. (Vö. a hittérítő szereplése a szigeten.) Érdekes, hogy még a hitetlenség, a „revolucionális szellem” terjedését is az egyház számlájára írja, minthogy az általa terjesztett vakbuzgóság szükségszerűen csap át a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe. (Vö.: az angol véleménye beszélgetőtársaival.)

Maradéktalanul érvényesül a történetben az emberi személyiség szabad kibontakozását gátló előítéletek gyűlöletének felvilágosult indulata. Az író elveti a formális erkölcsöket, mint természetellenes, az egészséges ösztönöket megrontó erőszak-tételt az egyéniségen, ennek tulajdonítja az emberi kapcsolatok torzulásait is. Ez érvényesül a főhős szerelmi kalandjaiban s azokban az epizódokban, ahol eredendő jóhiszeműsége, romlatlan becsületessége konfrontálódik a rosszindulattal, képmutatással.

A különböző országok társadalmi rendjének ábrázolásában a felvilágosodás kritikus társadalomszemléletének érdekes megnyilvánulását figyelhetjük meg. A magyar lírában ekkor már hangot kapott a felvilágosult abszolutizmus bírálata, az elégtelennek bizonyult, megmerevedett racionalizmusból való kiábrándulás, ami – pl. Dayka, Ányos költészetében – főként a rousseau-i elemeket őrizte meg az aufklárizmus eredményeiből. De a magyar próza nyelvén itt először szól olyan író, akiben a „szabadság, egyenlőség” hite, akcióvágya már kihűlt, de aki nem konzervatív-retrográd alapról támadja ezen eszméket, hanem meghaladva azokat, csüggedten konstatálja elégtelen-

ségüket, a gyakorlati megvalósulás torzulásait. Főként a forradalmi Franciaország ábrázolásában ölt testet ez a kiábrándult szemlélet. A francia felvilágosodás, Voltaire és köre számára még program és cél volt a polgárosodás, amelyben példát mutattak Bessenyei és Kazinczy táborának is. A mi szerzőnk azonban, Diegóval már megfogalmaztatja a polgári egyenlőség lehetetlenülését: „... ha egyrészlül bőség, másrészlül szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és testvéri szeretetnek”, s az öreg spanyol szavaival felteszi a kérdést: mit nyer a francia nép azáltal, ha eltörlük a rangkülönbségeket, de megmaradnak a vagyoni különbségek? Már tudja, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszava csak jámbor óhaj, ha nem párosul az anyagi javak igazságos elosztásával. A fejlett, polgárosult Angliában „a napvilágért is fizetni kell”, és sejti, hogy a kapitalizálódás példája „rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre” mint egyéb erőszakos eszközök, – vagyis az új rend sem oldja meg az emberiség alapvető problémáit, sőt, újabakkal tetézi azt: a polgárság uralomrajutásával „egy despota helyett ezerkétszáz” ül a nép nyakára.

Nyilvánvaló, hogy ekkor még nem lehet számon kérni az írótól a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tudományos ismeretét, amelynek birtokában a polgári fejlődés szükségességét megfelelően értékelhetné. Mindazonáltal ezekben a gondolatokban a kritikai realizmus előhangját vélem megcsendülni, s ha igazam van, ez némileg motiválhatja az irodalmunk „megkésetttségéről” kialakult általános felfogást.

A romlatlan természet harmonikus rendjébe való visszavágyódás, Rousseau nyomán számos külföldi rébinzonádot, vadember-históriát ihletett, amelyekkel a mi történetünk motívumai rokoníthatók. Itt azonban a rousseau-i nosztalgianál súlyosabb az írói problémafelvetés. Úgy tűnik, a főhős vadember-személye, naiv baleksége csupán ürügy, hogy valami abszolút tiszta, egyszerű logika nézőpontjából mutathassa be a környező világ állapotát, geográfiai értelemben is tág területen,

különböző társadalmi formációk lényeges vonásainak realiztikus rajzolatával. Diego pokoljárása ily módon, a művészi általánosítás szintjén szimbolizálódik az emberiség elért vívmányainak nagy kérdőjelévé. (A szerző a „vadember” kifejezést véletlenül sem használja a főhős megjelölésére, érezhetően méltánytalannak tartva azt a „civilizált” emberekkel való összehasonlításban.)

A jelentős hazai alkotók életművében a felvilágosodás sok árnyalatú ideológiája szorosan összefonódott a speciális magyar sorskérdésekkel: az idegen elnyomás, a nemzetté válás, a magyarság öntudatra ébresztésének, az egységes nemzeti kultúra kialakításának problematikájával. A mi szerzőnk vizsgálódásának középpontjában a nemzeti determinációktól független, egyetemes emberi gondok állnak: az emberi jogok önkényes értelmezése, az ebből eredő zsarnokság, anarchia, szociális igazságtalanság, a tömegek manipulálhatósága. Magyar szerző esetében azt a felfogást jelentheti ez, hogy a nemzeti kérdést az egyetemes emberi haladás függvényének tekinti és csak azzal összefüggésben tartja megoldhatónak. Szemléletének ez az „internacionalizmusa” teljességgel egyedülálló az egykorú magyar irodalomban.

Az ember szerepének, lehetőségeinek megítélésében a szerző vilásképe lesújtóan komor: problematikus számára, hogy a nagy tömeg alkalmas-e, érett-e a szabadságra, képes-e azzal helyesen élni a világ megváltoztatása érdekében. Válasza negatív: az ember utálatos állat, nincs annyi tehetsége, hogy felszabadítsa önmagát, megvalósítsa az igazságos társadalmat. Itt mindenki szenved, mindenki áldozat: a spanyol főúr csakúgy, mint a gazdag angol polgár, prostitúcióra kényszerülő lányok, kivégzett arisztokraták és a gazdagok menekülése miatt munka nélkül maradt mesteremberek, koldusbotra jutott katonák, – és sehol egy biztató jel, a jobb jövő reményének felvillanása. De visszafelé sincs út: megszűnt a békés, természetes élet lehetősége. A szerző európai műveltségű gondolkodó: műve a direkt utalásokból is nyilvánvalóan, a nagy francia felvilá-

gosítók, főként Voltaire alapos ismeretében, erős hatása alatt készült, anélkül azonban, hogy mechanikusan adaptálná azok koncepcióját és módszerét. Mondanivalója egészen más konzekvenciákban csúcsonyul ki, mint például a *Candide* harsány szatírája, amely szerzőnk helyes megállapítása szerint az „optimizmus remeke” –, ellentétben e hazai alkotással.

A művészi módszer értékelésénél elsőnek említendő a fegyelmezett szerkezet: a cselekmény mindvégig töretlenül egyenesvonalú, világos. A rövid fejezetek mindegyike a történetet egy-egy új epizóddal továbbvivő, s valami új gondolati bizonyítást hordozó tagozódás. Imponáló művészetre vall a mód, amellyel a szerző a saját tárgyilagosságát szuggereálja: az elbeszélés harmadik személyben íródott, mindvégig a főhős szemével láttatja a világot, vele és a többi szereplőkkel fogalmaztatja meg a tapasztalatok tanulságát. Az író sehol sem bocsátkozik dagályos, moralizáló fejtegetésekbe, hagyja, hogy maga a történet hasson a leverő tanulság hiteles erejével. Ugyanakkor a rövid, narratív írói kiszólások mindvégig érzékeltetik az olvasókkal való kontaktust: „Megengedjenek, szép olvasónéim, csak egy kis meglepés volt ez . . .” „. . . láttyák már, édes szépeim, hogy sokat lehet Louise mentségére felhozni . . .” Hasonlóak a fejezetcímek: „Kedvére esne a könyvszerzőnek, ha az asszonyi szépek ezen cikkelyt elfordítanák,” „Egyedül egy Párizs van a világon!” „Aki örömet nevet, ezen cikkelyt átalugorhattya.” Ilyen szerzői közbevetések teszik lehetővé, hogy a komor, pesszimista mondanivaló végig szelíd, anekdotázó, enyhén ironikus hangszerelésben szól, harmonizálva a cselekmény drámai fordulataival.

*

A szerző személyének kiderítése további kutatást igényel, annál is inkább, mert néhány megfontolás alapján nem zárható

ki annak lehetősége, hogy eredeti magyar alkotással van dolgunk.

Az első érvet ehhez a lehetőséghez az író előszóban kifejtett saját vallomása szolgáltatja, amelyben több okunk van megbízni, mint kételkedni. Csekély tájékozottságom szerint a korban ismert irodalmi anyag, továbbá a használatos magyar és külföldi bibliográfiák, szakmunkák nem tartalmaznak olyan művet, amely ennek a regénynek direkt forrása lehetne. Erre vonatkozó érdeklődő levelem megfordult francia szakértők kezén, míg végül a D'Aix-en-Provencie-i (Marseille) egyetem irodalomtudományi fakultásának tanárától, Henri Coulet-től kaptam választ, aki *A francia regény a forradalom előtt* címmel 1967-ben nagyobb terjedelmű tanulmányt publikált. A francia tudós rövid ismertetésem alapján azonnal számos hasonló szellemű francia regény motívumaira asszociált és közölt egy rövid bibliográfiát – kivétel nélkül olyan művekről, amelyeket a magyar szakirodalom is jól ismer –, amelyek a forráskutató egybevetésnél számításba jöhetnek. Ezzel együtt leszögezi, hogy a cselekmény és a jellemző stílusjegyek alapján egyetlen francia regényt sem tud azonosítani –, bár tudósi szerénységgel és óvatossággal megjegyzi, hogy ő maga „távolról sem ismeri” az egész francia regényirodalmat. Kifejezi meggyőződését, hogy az ismertetett regény eredeti magyar alkotás. Véleményét arra alapozza, hogy a cselekmény sok helyszínen játszódik és igen sok olvasmányélményre utal. Ez paradoxonnak tűnhet – írja Coulet – azonban egy korabeli eredeti francia regény nem idézhetné fel ennyiféle idegen alkotás emlékét, nem tükrözhetne ilyen sokféle eszmei hatást. Ezzel szemben egy magyar író, aki új műfajt honosít meg hazája irodalmában, természetszerűleg ötvözi egybe sokféle idegen alkotás ötletmozaikjait, szellemi befolyását egy új alkotói konstrukcióba.

Csak felületesen konzultáltam a német irodalom néhány jó ismerőjével, akik a cselekményvázlat alapján szintén nem ismertek fel német eredetet, noha a regénytípus sok változatá-

ról tudnak. A regény olyan értékes alkotás, hogy francia vagy német forrásának feltehetőleg ismertebb publicitása lenne. Természetesen azzal a fenntartással mondom ezt, hogy a további kutatás felderítheti a mű közvetlen ihletforrását – esetleg az angol irodalom hasonló tematikájú termésében.

A magyar eredetisége mellett érvel a ma is jól élvezhető, gördülékeny nyelvezet, amelyen nem érződik a korabeli fordítások nehézkessége, ami ebben a korban könnyen felismerhetővé teszi a románok idegen eredetű alap-témáját még olyan esetekben is, amikor a szerző titkolni igyekszik ezt vagy az eredeti művet nem ismerjük. A kor szerzői gyakorlatában szokásos „magyarításról” sem lehet szó, hiszen a cselekmény mindvégig idegen környezetben játszódik, olyan direkt módon ábrázolt kritikus társadalomrajzzal, amely csak áttételesen, a problémafelvetés általános érvénye okán vonatkozatható a magyar viszonyokra.

A regény eredetének felderítésénél figyelmet érdemel Fekete János gróf és környezetének fellelhető hagyatéka. A Voltaire-rel közvetlenül is kapcsolatban álló, erősen franciás műveltségű, szabad szellemű társaságban az irodalomtörténet számon tartja a gróf Mátyási nevezetű titkárát, aki szűk körben ismert volt irodalmi kísérleteiről. (Mezei Márta szíves közlése.) Több irodalmi utalás szerint gyanítható, hogy Verseghy Ferenc a Martjnovics-mozgalom bukását követő fogsága idején, az ismert fordítások mellett nagyobb vállalkozásba kezdett, s e regény beleillik az ő kései írói oeuvre-jébe. (Bíró Ferenc értékes tájékoztatása.) Egy ismeretlen, kéziratban maradt Verseghy-regényről Tarnai Andor is megemlékezik *A magyar irodalom története* 1965. évi hatkötetes kiadásának megfelelő fejezetében. Ez a nyom azért is figyelmet érdemel, mert az írásmód megegyezik Verseghynek a Révaival folytatott híres helyesírási vitában kifejtett elveivel.

A regény keletkezésének közelebbi meghatározásához talán tájékoztatóul szolgálhat az, hogy a francia forradalomból olyan eseményekre utal, amelyek *már* a terror idején (1792.

aug. 10 után) de még XVI. Lajos és Égalité Fülöp életében (1793 előtt) történtek; és ezt követő történelmi eseményeket (francia háborúk, Napóleon) már nem említ.

Ha a magyar irodalomtörténet kiváló szakembergárdája megállapítja e ma még porosodó regénykézirat eredetét és valódi értékét, irodalmi örökségünk tárházába sorolva, újabb adalékkal gazdagíthatja nemzeti kultúránk ismeretanyagát.